

Відгук

офіційного опонента

про кваліфікаційну наукову працю

ЯСТРЕМСЬКОЇ ТЕТЯНИ ОЛЕКСАНДРІВНИ

«Лексико-семантичне моделювання українського діалектного простору»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.01 – українська мова спеціалізованій вченій раді

Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України

(повний обсяг дисертації 610 с.; основний текст на 399 с.; Київ, 2021)

Кожен новий опис діалектної лексики відзначається більшою глибиною і шириною студій, залученням нових методів і прийомів, урахуванням здобутків попередників та виявленням лексико-семантичних зв'язків, що виникли упродовж певного історичного періоду та новопосталі. І хоч лексичний склад мови досить мінливий, однак діалектизми – це не звичайний набір слів, невживаних у літературній мові, як іноді спрощено їх кваліфікують, а стійка система із різноманітними зв'язками, які найкраще розкриваються за допомогою моделювання, тому діалектну лексику слід сприймати як багатогранний, але разом із тим цілісний об'єкт, яку не можна відмежовувати від літературної мови.

Ще на початку вісімдесятих років минулого століття П.Ю. Гриценко зазначав: «Моделюванням різних структурних рівнів діалектної мови, що приймається за основу синхронного діалектологічного опису, яке може використовуватися і при діахронному описі, охоплюються все нові й нові рівні мови; кристалізується методика застосування моделей і моделювання залежно від конкретних завдань досліджень». І далі: «Звернення до моделювання як методики і процесу дослідження стає дедалі актуальнішим у діалектній лексикології у зв'язку з необхідністю забезпечення зіставності й системності в описі лексики й семантики діалектних мікросистем» (Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ, 1984. С. 10–11).

Т.О. Ястремська зазначає, що моделювання як один з основних методів пізнання набуло розвитку у багатьох студіях російських та польських науковців,

а особливий наголос звернуто на праці українських дослідників, зокрема Л.В. Струганець, Є.А.Карпіловської, В.В. Грещука, М.П. Лесюка, Н.Ф. Клименко, Л.В. Рябець, А.М. Залеського, Г.І. Мартинової, К.Д. Глуховцевої, Л.Д. Фроляк та ін. І до цього ряду ще раз додамо прізвище П.Ю. Гриценка, автора великого і цікавого нового дослідження «Карпатоукраїнська словосполучка *біла дівка* в південнослов'янському контексті» (Gwary dziś. Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej. 12. Poznań, 2020. S. 15–57), виконаного на матеріалі української та південнослов'янських мов. Ця стаття – дороговказ для молодих (і не тільки!) дослідників лексики.

Отож, об'єктом свого дослідження Т.О. Ястремська обрала вербальні засоби, співвідносні з концептами *ВЕРХ/НИЗ*, їхню структуру й семантику, що репрезентовані у форматі моделей та їх реалізації в діалектах.

Мета дисертації – поглибити й удосконалити прийом моделювання лексико-семантичного рівня українських діалектів; дослідити кореляцію між семантичними полями словотвірних гнізд, співвідносних із базовими концептами, і діалектною картиною світу.

Для досягнення цієї мети виконано низку **завдань**:

- запропоновано оновлену методичку лексико-семантичного моделювання українського діалектного простору на підставі аналізу концептів;
- розроблено алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного й семантичного полів концепту;
- за діалектними джерелами укладено корпус базових лексичних одиниць номінативного поля концептів – *верх, гора; низ, діл, під* та їхніх дериватів;
- змодельовано семантичні поля (субполя, мікрополя) та зони семантичних субкомплексів на підставі семантики непохідних діалектних слів та дериватів;
- проаналізовано лексику різних частин мови у словотвірному й семантичному аспектах; виділено моделі структурно-семантичних відношень;
- виявлено особливості семантичного розвитку лексичних одиниць у діалектних текстах й різноманітних комунікативних ситуаціях;
- простежено семантичну та словотвірну динаміку лексичних одиниць за свідченнями пам'яток української мови й лексикографічних праць;

– змодельовано фрагмент діалектної картини світу українців на прикладі опозиції концептів *ВЕРХ / НИЗ* та описано особливості діалектного світосприйняття.

Діалектний матеріал проаналізовано в просторовій та часовій проекціях, виявлено функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди.

Головна ідея дослідження – моделювання лексико-семантичного простору мови, основою якого слугують структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *ВЕРХ / НИЗ*. Аналіз номінативних одиниць та семантичних особливостей компонентів цієї опозиції, зафіксованих у говорах української мови, дав підстави кваліфікувати їх як концепти, гносеологічні конструкти систематизації дійсності. І хоч опозиція концептів *ВЕРХ / НИЗ* неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів, однак уперше досліджено її в парадигмі лексико-семантичного моделювання.

Зміст викладено в чотирьох великих розділах (зауважимо, що в монографії вони значно більші).

Перший розділ дисертації «**Засади моделювання: від слова до діалектної картини світу**» розкриває значення прийому моделювання для аналізу мовних одиниць, явищ, процесів. Зазначається, що об'єктом моделювання може бути семантична структура слова, лексико-семантична група, мовна картина світу, а модель як конструкт реального або уявного об'єкта забезпечує його пізнання в парадигмах зіставності й системності. При цьому авторка зауважує: «І що складніший об'єкт, то більша потреба у створенні моделі, яка увиразнює визначальне в багатогранному об'єкті й водночас систематизує його ознаки, скеровуючи процес пізнання від простого до складного» (С. 131.).

Про докладність цього розділу свідчать п'ять підрозділів, які поділені на ще дрібніші частини: «*Моделювання як шлях пізнання лексико-семантичного простору*», «*Картина світу як основа і результат категоризації*», «*Концепт як гносеологічний конструкт*», «*ВЕРХ / НИЗ як бінарна опозиція концептів*», «*Методологічне підґрунтя*». Вражає кількість опрацьованої літератури – бібліографія нараховує 776 позицій українською, польською, російською,

хорватською, англійською, німецькою та французькою мовами, що дало авторці виснувати таке:

- моделювання – одна з форм пізнання, особливий засіб відображення світу;
- модель – це аналог (але не копія!) досліджуваного об'єкта;
- моделювання як метод є посередником між теорією і практикою;
- моделювання передбачає спрощення, чіткість у фіксації матеріалів і перехід до подальших кроків алгоритму;
- модель виконує евристичну функцію, адже дослідження моделей в ідеалі має бути джерелом для нових наукових ідей і теорій (С. 37).

Проаналізувавши різні дефініції концепту, авторка подає своє розуміння: концепт – це узагальнене поняття, одиниця мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови (С. 132).

Оскільки аналіз виконано на діалектному матеріалі, то це ще раз переконало авторку у тому, що «діалекти, відображаючи архаїчні риси мови, зберігають відбитки мовної історії, тому вивчення діалектів дає дуже багато для відновлення тих фрагментів мовної картини світу певного народу, які затерлися, забулися, загубилися в літературній мові. До того ж діалектне слово не тільки дає змогу простежити історію, еволюцію мовних одиниць, а й з'ясувати причини семантичних переходів» (С. 49), а «центром» діалектної картини світу є мовець, який упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутим досвідом» (С. 132).

Вважаємо правильним твердження Т.О. Ястремської, що аналіз концепту зводиться до моделювання двох «просторів»: номінативного та семантичного. Цим аналізам присвячені два наступні розділи дисертації.

У другому розділі проаналізовано «**Номінативний простір концепту**». У п'яти підрозділах схарактеризовано ядро й периферію номінативного поля, словотвірне гніздо як осердя номінативного простору, словотвірну модель, а також звернуто увагу на діалектні особливості дериватів, на зв'язок деривації та мотивації. Наголошено, що вивчення лексики у форматі словотвірних гнізд дає

змогу репрезентувати слово як одиницю системи в усіх його зв'язках, сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних з аналізом мовних явищ, передбачає єрархічну форму репрезентації матеріалу, доводить свої переваги над іншими аспектами.

У підрозділі «Формування словотвірного гнізда: діахронійний аспект» авторка розглядає зміни, що відбулися серед словотворчих формантів, зокрема функціонування у XVI–XVIII ст. *-ость(о)*, *-овь(ю)*, *-и(ю)*, *-ени(ю)*, *-ень(ю)*, *-ова(ти)* та їх перехід у XX–XXI в *-ість(о)*, *-івй(а)*, *-ј(а)*, *-ен'н'(а)*, *-ін'н'(а)*, *ува(ти)*. Зазначено, що за цей період зміни торкнулися і новозакритих складів з *о*: у пам'ятках до XVIII ст. послідовно зафіксовано словоформи *гор*, *дол*, *под*, що пізніше перейшли в *гір*, *діл*, *під* (щоправда це не означає, що так було і в усіх українських говірках, адже писемна мова мала свої традиції написання). Крім цього, в історичних пам'ятках виявлені лексеми, вживані в українській мові ще з XI ст.: *верхъ*, *гора*, *горниця*, *подольцьгъ*, *подольє*, *преиспóдний*, *верхний*, *верховний*, авторка, «загубилися в часі». Отже, найголовніше те, що діахронійний підхід дав змогу виявити не тільки фонетичні зміни, а й семантичний розвиток дериватів.

Уміщена таблиця А.3 переконує, що для творення дериватів із вершиною *верх* найпродуктивнішим способом виявився афіксальний словотвір (184 дериваційні моделі, серед яких суфіксація у 61% похідних слів, префіксація в 10%, конфіксація у 29%, при цьому від іменникових основ новопосталих дериватів 84%, від прикметникових – 11%, від дієслівних – 2%, від прислівникових – 3%).

За опрацьованими джерелами Т. О. Ястремській удалося встановити альтернативи коренів *-верх-*, *-гор-* і *-под-*. Проаналізовано деривати з цими коренями не тільки на сучасному говірковому матеріалі, а й на основі писемних пам'яток відповідно до частиномовної приналежності. Кожен такий аналіз – це окремий докладний нарис до загального портрета словотворення, особливо це стосується дискусійних питань деривації прислівника в історичній проєкції. На багатьох прикладах здобувачці вдалося ствердити, що аналіз системи словотвору поза процесами моделювання неможливий.

У третьому розділі – «Семантичний простір концепту» – в результаті аналізу значень одиниць номінативного поля виокремлено семантичні поля

мовних одиниць різних частин мови, об'єднаних на підставі спільних семантичних ознак, тому семантичний простір концепту постає як система семантичних полів.

Установлено, що просторові концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*, метафоризуючись, уже представляють інший, не фізичний, не просторовий вимір, а духовний, соціальний, абстрактний тощо.

Як справедливо зазначає авторка, достовірність аналізу та його узагальнення найкраще представляє графічне відтворення за допомогою схем та таблиць, яких у роботі відповідно 10 і 41. Кожне таке графічне представлення – це окреме своєрідне дослідження, пор. таблиці А.3, А.9–А.11, на яких схарактеризовані моделі деривації, на таблицях А.12–А.16 відтворено семантичні особливості деривації та еволюцію їхніх значень, а кореляцію форми і змісту дериватів узагальнено на таблицях А.21– А.22.

Усі аналізовані в дослідженні базові слова сягають праслов'янського фонду, і для доведення цієї тези авторка провела скрупульозні етимологічні студії, враховуючи думки своїх попередників. Слова *гора* і *діл* реконструйовано як первинні географічні назви, а от лексему *під* пов'язано зі значеннями 'нога', 'ступня', 'підшва', тобто «географічна» семантика вторинна.

Авторка докладно характеризує такі семантичні зміни в аналізованих лексемах як *розширення*, *звуження*, *зсув* та *поляризація семантики*, які виразно репрезентують особливості народного світосприйняття, менталітету народу, що виявляються у відповідних асоціаціях, і переважно пов'язані з процесами метафоризації (за подібністю денотатів) і метонімізації (за суміжністю денотатів), намаганням їх збагнути та пояснити, оскільки саме ці процеси зумовлені асоціаціями у свідомості мовців. В окремих частинах підрозділу 3.4 авторка подала докладну характеристику метафори (3.4.1) і метонімії (3.4.2).

Зазначено, що номінативне поле komponують ядро та периферія (відношення підпорядкування), натомість семантичні поля, система яких формує семантичний простір, перебувають у відношенні супідрядності.

Четвертий розділ «**Лексико-семантична інтерпретація концептів *ВЕРХ* / *НИЗ***» представляє комплексне дослідження лексичних одиниць різних частин

мови, які вербалізують ці концепти у словотвірному та семантичному аспектах, зокрема проаналізовано їх за ономасіологічною моделлю – від значення до слова.

Проаналізовано такі семантичні поля: 1. «*Довкілля. Жива і нежива природа*» із семантичними субполями «Рельєф», «Рослини», «Тварини»; 2. «*Людина. Соціум*» із семантичними субполями «Зовнішність», «Характер. Моделі поведінки», «Соціальна ієрархія»; 3. «*Матеріальна культура*» із семантичними субполями «Будівля», «Одяг і взуття», «Тканина. Текстиль», «Їжа», «Посуд», «Сінозаготівля», «Знаряддя. Приладдя»; 4. «*Духовна культура*»; «*Абстрактні категорії*» із семантичними субполями «Дія. Спосіб дії», «Кількість. Ступінь та міра вияву».

Порівняння виявило найбільш розгалужене формально й значеннєво семантичне поле – «*Довкілля. Жива і нежива природа*», у якому представлений один із вимірів світу – макросвіт, макрокосм – важливий та складний сегмент мовної картини світу. Серед субполів цього семантичного поля найбільше складників має субполе «Рельєф» (48 % усіх аналізованих назв), воно охоплює назви позитивних та негативних форм рельєфу – від мега- (гірські системи, яри) до нанорельєфу (кротовина, яма, вибоїна), назви об'єктів та явищ природи, типів місцевості відповідно до підняття над рівнем моря, назви, пов'язані з водоймами, а також назви простору над і під поверхнею землі (небесний – земний – підземний). Зауважено, що більшість назв, пов'язаних із «верхом», представлені у говірках південно-західного наріччя, значна частина носіїв якого заселяє гірські та передгірські райони Карпат, натомість «низ» – передусім говори північного та південно-східного наріччя, говірки яких локалізовані від Придніпровської височини до Чорного моря, а також на Поліссі.

За такою схемою проаналізовані й інші семантичні поля – «*Людина. Соціум*», «*Матеріальна культура*», «*Духовна культура*», «*Абстрактні категорії*». У роботі знаходимо багато цікавих спостережень, узагальнень та висновків, узяти хоча б виявлений зв'язок опозицій *ВЕРХ* / *НИЗ* з іншими базовими опозиціями *СВІЙ* / *ЧУЖИЙ*, *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ* / *ЗВОРОТНИЙ*, *ПРАВИЙ* / *ЛІВИЙ*, *НЕБЕСНИЙ* / *ЗЕМНИЙ*, які простежено між семантичними просторами різних пар концептів.

У висновку авторка стверджує, що «представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *ВЕРХ* і *НИЗ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони «вливаються» у загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України» (С. 399).

Робота самостійна, виконана на високому науковому рівні, у ній представлені найновіші досягнення української і світової лексикології. Добре, що авторка продумала систему умовних скорочень, особливо нам імпонують такі лаконічні позначення: ◀ – південно-західне наріччя, ▶ – південно-східне наріччя, ▲ – північне наріччя, ■ – загальномовне (С. 26).

Зауважень до змісту та структури дисертаційної праці не маємо. Висловимо лише побажання продовжувати і надалі такі цікаві дослідження, при цьому хотілося б лише уточнити два питання:

1. Чи не варто було б використати ономастичний матеріал, який значною мірою відображає аналізовані концепти, особливо назви населених пунктів (*Нижні Ворота, Верхня Яблунька* і т.д.)?

2. У роботі подано дуже докладний аналіз прислівника як частини мови та процес його формування, при цьому авторка сама справедливо зауважує, що «прислівники стали найтемнішою сторінкою історичної граматики» (С. 168). Тому хотілося б дізнатися, за якими принципами розмежовані прислівники від прийменниково-іменникових конструкцій, адже ті і ті виступають у реченні обставинами.

3. На жаль, трапляються деякі дрібні огріхи:

- ужито росізм: *деривати, у творенні яких задіяні*... (С. 172), краще: *залучені*;
- у бібліографії порушено алфавітний порядок (С. 470).

Однак ці дрібні огріхи зовсім не впливають на високу оцінку дисертаційної роботи Т. О. Ястремської.

Основні положення дисертації різноаспектно апробовані у формі доповідей на 26 всеукраїнських і міжнародних та 6 закордонних наукових

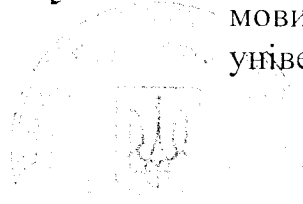
конференціях. Оpubліковано монографію «Моделювання українського діалектного простору: концепти *верх / низ*» (Львів, 2021), три колективні словники, розділ у колективній монографії, 13 статей у фахових виданнях України, 15 – у закордонних наукових часописах та 17 публікацій в інших наукових збірниках. Ці публікації відбивають зміст кожного розділу виконаного дослідження.

Текст автореферату відповідає змістові дисертації.

Отже, вважаємо, що дисертація «*Лексико-семантичне моделювання українського діалектного простору*» є ґрунтовним цілісним дослідженням з отриманими новими, належно вмотивованими результатами теоретичного та прикладного характеру. Вона відповідає усім вимогам, які висувають до таких робіт, а її автор – **Ястремська Тетяна Олександрівна** – заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

31.08.2021

Аркушин Григорій Львович,
доктор філологічних наук, професор
кафедри історії та культури української
мови Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Аркушин Г. Л.
31 08 21

Відрук надійшов до спеціалізованої
бібліотеки рідної мови НАНУ
вул. 173 01 Інститут української мови
06.09.2021р
Головний секретар *В. М. Фурса*